

ВПЛИВ ПРИРОДНИХ КАТАКЛІЗМІВ НА СТАН МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ ПРОТЯГОМ 1648–1657 рр. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Микола ВИСОТІН

науковий співробітник відділу історичних пам'яток ННДІУВІ

Анотація. Статтю присвячено огляду української та зарубіжної історіографії з проблеми втрат мирного населення Волині від природних катаклізмів (голоду та епідемій) у роки Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Зроблено висновок про недостатнє вивчення даної проблеми і запропоновано подолання існуючої лакуни шляхом розширення джерельної бази (за рахунок введення до обігу нових, раніше не опублікованих, матеріалів та нового прочитання вже відомих джерел) та її подальшої інтерпретації із застосуванням інтегративного підходу. Представлено практичний досвід автора із застосування даного підходу в науковій роботі та наведено результати цієї роботи.

Ключові слова: Хмельниччина, Україна, Волинь, втрати мирного населення, природні катаклізми, голод, епідемії, українська історіографія, зарубіжна історіографія, джерельна база, інтегративний підхід.

ВЛИЯНИЕ ПРИРОДНЫХ КАТАКЛИЗМОВ НА СОСТОЯНИЕ МИРНОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОЛЫНИ В ТЕЧЕНИЕ 1648–1657 гг. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Николай ВЫСОТИН

научный сотрудник отдела исторических памятников ННИИУВИ

Аннотация. Статья посвящена обзору украинской и зарубежной историографии по проблеме потерь мирного населения Волыни от природных катаклизмов (голода и эпидемий) в годы Освободительной войны украинского народа под предводительством Б. Хмельницкого. Сделан вывод о недостаточной изученности данной проблемы и предложено преодоление существующей лакуны путём расширения источниковедческой базы (за счёт введения в оборот новых, ранее не опубликованных, материалов и нового прочтения уже известных источников) и её дальнейшей интерпретации с применением интегративного подхода. Представлен практический опыт автора по применению данного подхода в научной работе и приведены результаты этой работы.

Ключевые слова: Хмельнитчина, Украина, Волинь, потери мирного населения, природные катаклизмы, голод, эпидемии, украинская историография, зарубежная историография, источниковедческая база, интегративный подход.

IMPACT OF NATURAL DISASTERS ON THE STATE OF CIVILIAN POPULATION OF VOLYN IN 1648'S–57'S. HISTORIOGRAPHICAL DIMENSION

Mykola VYSOTIN

research associate of Historical Sites Department of NRIUSWH

Annotation. *The article considers the Ukrainian and foreign historiography regarding Volyn civilian casualties caused by natural disasters (famine and epidemics) during the Liberation War of the Ukrainian people, led by Bohdan Khmelnytskyi. The author emphasized that the problem has been scantily explored until recently and suggested to overcome the existing gap by expanding the source base (introduction of previously unpublished materials and new interpretation of the known sources) and its further interpretation by using the interdisciplinary approach. The author's experience on the application of this approach in the scientific work and the results of this work are examined.*

Key words: *Hmelnychchyna, Ukraine, Volyn, civilian casualties, natural disasters, famine, epidemics, Ukrainian historiography, foreign historiography, source base, interdisciplinary approach.*

Невід'ємною частиною життя людності раннього нового часу були голод та епідемії, спалахи яких неодмінно супроводжувалися значними втратами серед населення. Ці природні катаклізми виникали як у мирний, так і у військовий час, але найбільш загрозливих масштабів набирали саме під час воєн. На великій кількості жертв від військових дій, голодівок і пошестей неодноразово наголошували різні вчені. Зокрема, українська дослідниця Наталя Яковенко відзначала, що під час Тридцятилітньої війни втрати цивільного населення Німеччини коливалися від 50–70 до 90% [33, 191]; а білоруський історик Генадзь Сагановіч підрахував, що на території Білорусії під час польсько-російської війни 1654–1667 рр. середня цифра втрат серед мирних жителів дорівнювала 50%, в окремих місцях сягаючи майже 98% [24, 139–140]. Події Хмельниччини, які протягом 1648–1657 рр. розгорталися на території Волині, не стали винятком, оскільки, як і всі тогочасні військово-політичні катаклізми, підпорядковувалися одним і тим самим правилам. За орієнтовними

підрахунками Н. Яковенко, лише за перші два роки війни (1648–1649 рр.) в Південній Волині від військових дій та голоду зникло від 80 до 85% мирного населення [33, 191].

Винятковий вплив, який голод та епідемії справляли на суспільство, зумовив інтерес до них з боку багатьох визначних дослідників. Зокрема, один із найяскравіших представників школи «Анналів» Фернан Бродель відносив їх до числа структур, які визначали повсякденне життя людини [5, 50, 57]. Точку зору Броделя повністю поділяв інший представник тієї ж школи – Жак Ле Гоф. Здійснивши комплексний аналіз широкого спектра джерел (до числа яких увійшов не лише документальний матеріал, а й художня література, агіографічні твори та генеалогічні дослідження тощо), Ле Гоф дійшов висновку, що населення Західної Європи «жило перед постійною загрозою падіння в безодню», під якою він у метафоричному вигляді розумів небезпеку від голоду та епідемій. Дослідник вважав об'єктивним процес виникнення природних катаклізмів, оскільки

циклічні коливання клімату, наприклад холодні зими та спекотні літа, повені, нашествия шкідливих комах і т. ін. повторювалися регулярно та викликали неврожаї і, зрештою, голод. А низький рівень розвитку середньовічної техніки, агротехнологій і особливо безсилля державної влади не давали можливості не лише попередити його, а й хоча б подолати негативні наслідки. Відтак за кожного несприятливого збігу обставин цикл повторювався. Своєю чергою голодування і погане харчування відкривало шлях багатьом хворобам: туберкульозу, проказі, абсцесам, гангренам, пухлинам, екземам та іншим недугам [21, 128, 130].

Медієвісти Борис Філіпов та Алла Ястребицька з цього приводу писали, що хвороби є невід'ємним супутником голоду, оскільки «людина, яка погано харчується, вживає до їжі недоброякісні продукти, мертвих тварин, комах, навіть землю, фізично слабне і стає легкою жертвою хвороб» [29, 10, 12]. При цьому, на думку дослідників, особливо гостро проблема голоду та хвороб поставала під час воєн, оскільки в умовах анархії військового часу не лише знищувалися запаси продовольства, а й не було можливості швидко їх відновити. Відтак люди, позбавлені найнеобхіднішого, швидко слабшали настільки, що не могли протистояти хворобам; останні ж унаслідок цього дуже швидко набували епідемічного характеру [29, 17].

Висновки істориків повністю підтверджуються професійними медиками та епідеміологами. Зокрема, російський медик та мікробіолог Лев Тарасевич відзначав, що «заразні захворювання під час війни забирають значно більше жертв, аніж самі військові дії». Згідно зі статистикою, яку вів учений, у війнах

XVII–XVIII ст. безповоротні втрати від епідемій могли перевищувати втрати від зброї в 2–6 разів [2, 194]. Думка Л. Тарасевича важлива, оскільки вчений мав не лише науковий, а й військовий досвід: займаючи в роки Першої світової війни посаду головного військово-польового санітарного інспектора російської армії, він був ініціатором та організатором вакцинації військ проти черевного тифу та холери – епідемічних хвороб, які на той час становили найбільшу загрозу.

Втім, попри величезну значущість природних катаклізмів в житті людини (причому це характерно не лише для часів середньовіччя, а й для сучасності), конкретні їх прояви, голод та епідемії досі не стали предметом комплексного дослідження на українському історичному матеріалі. На цьому зауважує Ірина Ворончук, яка пише, що «зовсім не вивчено питання про вплив різних природних катаклізмів ... на демографічні процеси і масову демографічну поведінку населення України XVI–XVII ст.» [8, 327]. На жаль, ця теза є актуальна навіть для таких, відносно добре вивчених подій української історії, як Хмельниччина. На думку академіка Валерія Смолія та професора Валерія Степанкова, авторів численних праць з історії української Національно-визвольної революції, «в історичній літературі традиційно недооцінюються масштаби згубних наслідків епідемій холери та чуми, які протягом 1650–52 рр. ... призвели до збезлюднення цілих районів» не лише Волині, а й всієї України [26, 173]. Недооцінка впливу природних катаклізмів на життя українського соціуму загалом та волинського соціуму періоду Хмельниччини зокрема зумовила порівняно невеликий обсяг історіографії з вказаної проблематики.

Одним із перших до проблеми голоду безпосередньо в українських землях звернувся Іван Крип'якевич, який на сторінках журналу «Вісник природознавства» опублікував декілька статей. У першій із них, «Голодівки на Україні XVII ст.», яка побачила світ 1926 р., дослідник зібрав літописні згадки про голодні роки, починаючи з XI і до XVII ст. Підтверджуючи тезу про звичність голоду в житті людини середньовічного і ранньомодерного часу, І. Крип'якевич відмічає, що в першій половині XVII ст. в українських землях відбулося 6 потужних голодівок: 1622, 1630, 1636, 1637, 1638 та 1639 років. Голод менших масштабів, або локального характеру, відбувався і в інші роки [19, 34–37]. Під час Хмельниччини голодними були перші чотири роки поспіль: з 1648 по 1651, а потім 1653. Голод був настільки дошкульним, що звичним явищем стало навіть людодіство. Окрім того, дослідник зауважував, що значну допомогу в подоланні наслідків голоду на Україні надала Московська держава. В другій розвідці, яка вийшла 1928 р. і мала назву «Саранча на Україні в XI–XVIII ст.», І. Крип'якевич проаналізував історичні відомості про появу на теренах України сарани – шкідливої комахи, нашествия якої вщент знищували посіви і спричиняли голод [20, 183–191].

Тема голоду в Україні загалом і на Волині зокрема обговорювалася і в радянській історіографії, щоправда, в обмеженому вигляді. Вочевидь, це пояснювалося не відсутністю дослідницького інтересу, а об'єктивністю тогочасних реалій, коли історики змушені були працювати у жорстких рамках офіційної радянської історіографічної концепції. Радянські вчені, обґрунтовуючи одвічний зв'язок між «братніми» російським

та українським народами, одноставно зауважували, що внаслідок війни з Річчю Посполитою Україну охопив голод, і акцентували увагу на допомозі, яку росіяни надавали українцям. Так, біженці з охоплених голодом та війною територій знаходили прихисток у російських землях; решта мирного населення врятувалася від голодної смерті завдяки тому, що на Україну споряджались численні обози з хлібом і сіллю та було дозволено безмитну торгівлю продовольством у прикордонних з Україною містах. При цьому подробиці, які б стосувалися механізму виникнення голоду, його протікання та впливу на мирне населення, не повідомлялися. Висновок про значні масштаби голодування передусім можна було робити зі свідчень про обсяги торговельних операцій. Головні положення цієї т. зв. «голодової» теорії так чи інакше згадуються практично в усіх працях радянських істориків, присвячених Хмельниччині [10; 13; 18; 31; 17].

Більш детально проблему голоду на Україні розглядав дослідник Федір Шевченко. В роботі «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [31] він підтримав всі основні положення радянської історіографічної концепції. Разом з тим вчений неоднозначно оцінив участь Московської держави в подоланні наслідків двох найбільших голодівок, які спалахнули на Україні у 1648 та 1650 роках. З одного боку, Ф. Шевченко наголосив на допомозі росіян, які, починаючи з другої половини 1648 р., різко збільшили постачання збіжжя до України. Завдяки цьому було не лише врятовано багато людей від голодної смерті, а й зроблено справу великої політичної ваги, оскільки українці привернулися до росіян і укріпилися в

думці, що «тепер на Росію війною ніхто не піде», бо в «голодні роки (цар, Олексій Михайлович. – М. В.) їх, черкасів, звелів прогодувати хлібом» [31, 417, 418; 9, 378–379]. З другого боку, Ф. Шевченко зауважив, що хлібну торгівлю українців з росіянами не можна вважати виключно актом доброї волі з боку останніх, оскільки найбільший економічний зиск від неї отримали саме «московські торгові люди». Річ у тім, що до 1648 р. Україна була одним із найбільших експортерів збіжжя і постачала його у т. ч. на внутрішній ринок Московської держави. Такий стан справ суперечив меркантильній політиці¹, яку послідовно провадив російський уряд [31, 388; 25, 7–8]. Тож, скориставшись війною, яка спалахнула на Україні, російські купці перехопили ініціативу в хлібній торгівлі і позбулися небезпечного конкурента, а до того ж добре заробили, встановивши гранично високі ціни на свій товар завдяки отриманій монополії.

В сучасній українській історіографії чи не єдиним дослідженням, присвяченим саме вивченню голоду в роки Хмельниччини, є стаття донецького історика Олександра Задніпровського «Роль голоду в українській національно-визвольній революції XVII ст.» [14, 96–106]. Розглядаючи голод не лише як історичне, а й як біологічне явище, автор передусім подає теоретичні відомості щодо його сутності, видів, фізичних і психологічних наслідків голодування для окремої людини. Поділяючи точку зору Ж. Ле Гофа та І. Крип'якевича про поширеність голоду в житті середньовічного та ранньомодерного соціумів, він зазначає,

¹ Сутність меркантильної політики в зовнішній торгівлі полягала в тому, аби експорт перевищував імпорт з метою збільшення припливу грошей у країну.

що напередодні Хмельниччини значний голод відбувся у 1637, 1638, 1639 роках. Але, на відміну від І. Крип'якевича, подає ще декілька випадків, коли населення голодувало: у 1615, 1629 та 1646 роках. Сама ж революція відбувалася в умовах перманентного голоду, який тривав з 1648 р. по 1653 р. включно. Причинами голоду були не лише незвичні природні явища, а й дії людини (антропогенний фактор), до яких належить знищення сільськогосподарської матеріальної бази і посівів під час бойових дій, жовнірські побори тощо. Автор дотримується думки, висловленої В. Смолієм та В. Степанковим, про те, що людські втрати України внаслідок воєнних дій, спустошень, епідемій та голоду з 1648 р. до літа 1653 р. становили не менше 35–40 %. Дослідник зазначає, що голод був одним із рушійних факторів під час Хмельниччини, оскільки «у голодної людини, поряд з іншими симптомами, зростає егоїзм, озлобленість, можлива втрата контролю за поведінкою, різко знижується почуття самозбереження. Вражена голодом особа є здатною на рішучі дії, аж до виявлення агресивності щодо оточення. Отже, голод міг загострити страждання широких верств українського народу, активізувати його національно-визвольні настрої, сприяти широкому формуванню і поповненню повстанського війська». Поділяючи точку зору, яка домінувала в радянській історіографії, О. Задніпровський зауважує на значній ролі Московської держави в подоланні наслідків голоду на Україні. Джерельною базою дослідження стали опубліковані джерела.

Тоді як питання голоду ще більш-менш розглянуті на українському матеріалі, проблема епідемічних захворювань на Волині в середині XVII ст., на

жаль, майже обійдена увагою дослідників, якщо не враховувати коротких констатуючих згадок про те, що епідемії відбулися. Одна з небагатьох спеціалізованих праць, присвячених дослідженню епідемічних захворювань (щоправда, на матеріалах з історії Львова), належить перу польської вченої Луції Харевічової і має назву «Пошесті в стародавньому Львові» («*Klęski zaraz w dawnym Lwowie*»). Авторка доходить висновку, що епідемії в середньовічну і модерну добу були поширеним явищем. Вони визначали господарське і культурне життя міста та впливали на чисельність його мешканців. Звертаючись глибше до вивчення епідемій, дослідниця зауважує, що давнє населення вражав досить широкий спектр інфекційних хвороб, які набували епідемічного характеру: чума, плямистий і черевний тиф, холера тощо. З'ясовуючи причини блискавичного поширення епідемій та величезних втрат від них серед населення, авторка вказує на низький рівень особистої гігієни львів'ян і поганий санітарний стан міста. Особливу увагу приділено обґрунтуванню нерозривного зв'язку між епідеміями та голодом: «голод ... викликаний неврожаннями перед епідемією, або під час епідемії через недостатнє довозення харчів, якнайкраще готує підґрунтя для зарази». Всі названі фактори багаторазово посилювалися під час воєн, що робило епідемії воєнних років ще більш поширеними і значно небезпечнішими. Так, пошесті 1648, 1650, 1651, 1652 та 1653 років, на думку Л. Харевічової, стали безпосереднім наслідком військових кампаній часів Хмельниччини. При цьому дослідниця наголошує, що пошесті, які, поширюючись, тривали по декілька років поспіль, мали більш руйнівний

вплив, ніж облоги, напади та пожежі, бо вогонь нищив речі, а пошесті забирали життя великої кількості населення. Тож, вважає вона, найжорстокіші мушкетні та гарматні обстріли не мали таких смертоносних і жахливих наслідків, як заразні віруси та мікроби [34, 6, 60].

Як бачимо, попри важливість і складність проблеми, сучасна історіографія відчуває суттєвий брак спеціалізованих досліджень щодо взаємного впливу природних катаклізмів (голоду та епідемій) і соціумів у роки Хмельниччини. Очевидно, що дана лакуна має бути заповнена. На наше переконання, ефективне вирішення цього завдання можливе лише шляхом інтердисциплінарного підходу, тобто органічного поєднання погляду на голод та епідемії одночасно з двох точок зору: як на біологічні структури та як на об'єкт історії. Як **біологічні структури** і голод, і епідемії підпорядковуються чітким і незмінним законам природи, слідування яким може дати внутрішню структуру дослідження, тобто опис явища відповідно до тріади: 1) передумови і виникнення; 2) перебіг; 3) згасання. Як **об'єкт історії** всі етапи існування згаданих природних катаклізмів мають бути підтверджені відповідними документальними матеріалами та статистичними даними, які перебуває в безпосередній залежності від обсягу і якості джерельної бази. Такої точки зору щодо дослідження об'єктів, які одночасно можуть бути ідентифіковані і як біологічні, і як історичні, дотримувався радянський дослідник Семен Бараш (щоправда, за його термінологією цей принцип слід називати «інтернаукою», тоді як, на нашу думку, доречніше все ж таки використовувати термін «інтердисциплінарний метод» або «інтердисциплінарний

підхід»); подібна теза (щоправда, в дещо трансформованому вигляді) належить також Фернану Броделю [1, 5–6].

Такий підхід передбачає, по-перше, опрацювання спеціальної літератури з історії природи, природних катаклізмів, історії медицини та біології (де голод та епідемії становлять центральний об'єкт дослідження як біологічні структури) в обсязі, достатньому для подання необхідних теоретичних відомостей щодо сутності певного природного катаклізму; по-друге – максимальне збільшення джерельної бази щодо проявів голодівок і пошестей передусім за рахунок введення до обігу нових, раніше не опублікованих, матеріалів та нового прочитання вже відомих джерел.

Спробу застосувати цей метод на практиці було зроблено автором даної статті у двох розвідках: «Втрати мирного населення Волині від голоду в період 1648–1657 рр.» [6, 69–75] та «Епідемії як чинник втрат мирного населення Волині в період 1648–1657 рр.» [7, 204–217]. В цих роботах, окрім суто історичних досліджень, використано праці з епідеміології та військової гігієни В. Беякова, Г. Жукова, Л. Зуєва та Р. Яфаєва; з природи епідемічних захворювань, зокрема чуми, – К. Макеведі, К. Токаревича, Т. Грекової та ін. [2; 3; 4; 15; 22; 23; 27; 28; 32]. Розширення джерельної бази дослідження було здійснене за рахунок фронтального опрацювання володимирських, кременецьких і луцьких актових книг з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Зокрема, було опрацьовано справи 186 [30, ф. 25, оп. 1, спр. 186], 215 [30, ф. 25, оп. 1, спр. 215], 267 [30, ф. 25, оп. 1, спр. 267], 268 [30, ф. 25, оп. 1, спр. 268] з фонду 25 (Луцький гродський суд) та справу 89 з

фонду 28 [30, ф. 28, оп. 1, спр. 89] (Володимирський гродський суд). Через погану збереженість кременецьких актових книг (фонд 21) фактичний матеріал щодо Кременеччини було отримано з архіву Івана Каманіна, а саме зошита під назвою «Присяжные показания о количестве дымов в городах и сёлах, подлежащих оплате подымном до и после войн Хмельницкого» [16].

В результаті проведеної дослідницької роботи було з'ясовано конкретні причини, які призвели до виникнення голоду та епідемій у роки Хмельниччини, і прослідковано основні етапи перебігу даних катаклізмів на території Волині; а завдяки накопиченню статистичного матеріалу було отримано чисельні показники втрат мирного населення від цих катаклізмів. Зокрема, внаслідок голоду 1650–53 рр. було спустошено щонайменше 300 волинських сіл і містечок. Виходячи з того, що напередодні 1650 р. в цих населених пунктах наховувався 13341 дим, а після 1653 р. – лише 5675 димів, можна констатувати втрати майже 60%. Внаслідок епідемії чуми 1652 р. (яка тривала близько 6 місяців) постраждало понад 400 населених пунктів, у яких наховувалося 11528 димів. Після закінчення епідемії документи про сплату подимних податків фіксують лише 5706 димів, тобто можна констатувати втрати у розмірі майже 60 %.

Запропоновані результати в жодному разі не претендують на повноту та остаточність. Вони мають бути розширені і уточнені за рахунок збільшення обсягу джерельної бази та підвищення її «змістовного навантаження». Тож, перефразовуючи Я. Дашкевича [11, 56; 12, 41; 8, 387], наразі першочерговим завданням має стати створення якомога повнішого

каталогу випадків голодівок і пошестей на теренах Волині з докладними даними про їх хронологію, географію, чисельність жертв та подальша інтерпретація цих даних на підставі залучення широкого спектра загальноісторичної та спеціалізованої медично-природничої літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – Ленинград, 1989.
2. Беляков В., Жуков Г. Военная гигиена и эпидемиология. – М., 1988.
3. Борисенков Е., Пасецкий В. Тысячелетняя летопись необычных явлений природы. – М., 1988.
4. Борисенков Е., Пасецкий В. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Ленинград, 1983.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. – К., 1995. – Т. 1.
6. Висотін М. Втрати мирного населення Волині від голоду в період 1648–1657 рр. // Українознавство. – К., 2012. – № 4.
7. Висотін М. Епідемія як чинник втрат мирного населення Волині в період 1648–1657 рр. // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII.
8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2013.
9. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. – М., 1953. – Т. II.
10. Голобуцький В. О. Росія і визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954.
11. Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обл. іст. краєзнав. конф. (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985.
12. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5.
13. Дядиченко В., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією. – К., 1954.
14. Задніпровський О. Роль голоду в українській національно-визвольній революції XVII ст. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5.
15. Зуева Л., Яфав Р. Эпидемиология. – СПб., 2005.
16. Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 83, № 53. Присяжне показання о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648–54 гг. в Кременецком повете.
17. Історія Української РСР. – Т. 2. – К., 1979.
18. Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини (1648 – початок 1651 рр.). – К., 1955.
19. Крип'якевич І. Голодівки в Україні XVII ст. (Кілька літописних записок) // Вісник природознавства. – Харків, 1926. – № 3.
20. Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI – XVIII ст. // Вісник природознавства. – Харків, 1928. – № 3–4.
21. Ле Гоф Жак. Цивілізація середньовікового Запада. – М., 1992.
22. Мак'євди К. Бубонная чума // В мире науки. Scientific American. Издание на русском языке. – М., 1988. – № 4.
23. Миронин С. Голодомор на Руси. – М., 2008.
24. Сагановіч Г. Невядомая вайна. 1654–1667. – Мінск, 1995.
25. Смирнов П. Экономическая политика Московского государства в XVII в. – К., 1912.
26. Смолій В., Степанков С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7.
27. Токаревич К., Грекова Т. По следам минувших эпидемий. – М., 1985.
28. Туркестанов Н. Сокращенный календарь на тысячу лет (900–1900), составленный для поверки годов в летописях. – СПб., 1868.

29. Филиппов Б., Ястребицкая А. Европейский мир X–XV вв. – М., 1995.

30. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

31. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

32. Шувалова Е. Инфекционные болезни. – М., 2005.

33. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

34. Charewiczowa Ł. Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930.

REFERENCES

1. Barash S. I. Istorija neurozhaev i pogody v Evrope. – Leningrad, 1989.

2. Belyakov V., Zhukov G. Voennaya gigena i epidemiologiya. – М., 1988.

3. Borisenkov E., Pasetkiy V. Tysyachetnyaya letopis neobychnykh yavleniy prirody. – М., 1988.

4. Borisenkov E., Pasetkiy V. Ekstremalnye prirodnye yavleniya v russkikh letopisyakh XI–XVII vv. – Leningrad, 1983.

5. Brodel F. Materialna tsyvilizatsiya, ekonomika i kapitalizm. – К., 1995. – Т. 1.

6. Vysotin M. Vtraty myrnoho naselennia Volyni vid holodu v period 1648–1657 rr. // Ukrainoznavstvo. – К., 2012. – № 4.

7. Vysotin M. Epidemii yak chynnyk vtrat myrnoho naselennia Volyni v period 1648–1657 rr. // Naukovo-informatsiinyi zbirnyk Lutskoho derzhavnogo istoriko-kulturnoho zapovidnyka «Staryi Lutsk». – Lutsk, 2011. – Vyp. VII.

8. Voronchuk I. Naselennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. – К., 2013.

9. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey. Dokumenty i materialy v tryekh tomakh. – М., 1953. – Т. II.

10. Holobutskiy V. O. Rosiia i vyzvolna viina ukrainskoho narodu 1648–1654 rr. – К., 1954.

11. Dashkevych Ya. R. Yasyr z Podillia v druhii polovyni XVI st. // Tezy tretoi Vinnyts.

obl. ist. kraiezn. konf. (4 veres. 1985 r.). – Vinnytsia, 1985.

12. Dashkevych Ya. R. Yasyr z Ukrainy (XV – persha polovyna XVII st.) yak istoriko-demohrafichna problema // Ukrainskyi arkheohrafichni shchorichnyk. – К., 1993. – Vyp. 2. – Т. 5.

13. Diadychenko V., Stetsiuk K. Borotba ukrainskoho narodu za vozziednannia Ukrainy z Rosiieiu. – К., 1954.

14. Zadniprovskiy O. Rol holodu v ukrainskii natsionalno-vyzvolnii revoliutsii XVII st. // Donetskiy visnyk naukovoho tovarystva im. Shevchenka. – Donetsk, 2004. – Т. 5.

15. Zueva L., Yafaev R. Epidemiologiya. – SPb., 2005.

16. Instytut rukopysu NBU im. Vernadskoho, f. 83, № 53. Prisyazhnye pokazaniya o kolichestve dymov v gorodakh i selakh, podlezhavshikh oplate do i posle Osvoboditelnoy voyny 1648–54 gg. v Kremenetskom povete.

17. Istorija Ukrainskoi RSR. – Т. 2. – К., 1979.

18. Kasymenko O. K. Rosiisko-ukrainski vzaiemovidnosyny (1648 – pochatok 1651 rr.). – К., 1955.

19. Krypiakevych I. Holodivky v Ukraini XVII st. (Kilka litopysnykh zapysok) // Visnyk pryrodoznavstva. – Kharkiv, 1926. – № 3.

20. Krypiakevych I. Sarancha na Ukraini v XI – XVIII st. // Visnyk pryrodoznavstva. – Kharkiv, 1928. – № 3–4.

21. Le Gof Zhak. Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada. – М., 1992.

22. Makevedi K. Bubonnaya chuma // V mire nauki. Scientific American. Izdanie na russkom yazyke. – М., 1988. – № 4.

23. Mironin S. Golodomor na Rusi. – М., 2008.

24. Saganovich G. Nevyadomaya vayna. 1654–1667. – Minsk, 1995.

25. Smirnov P. Ekonomicheskaya politika Moskovskogo gosudarstva v XVII v. – К., 1912.

26. Smolii V., Stepankov S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). – К., 1999. – Т. 7.

27. Tokarevich K., Grekova T. Po sledam minulshikh epidemiy. – M., 1985.
28. Turkestanov N. Sokrashchenny kalendar na tysyachu let (900–1900), sostavlenny dlya poverki godov v letopisyakh. – SPb., 1868.
29. Filipov B., Yastrebitskaya A. Evropeyskiy mir X–XV vv. – M., 1995.
30. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi.
31. Shevchenko F. P. Politychni ta ekonomichni zviazky Ukrainy z Rosiieiu v seredyni XVII st. – K., 1959.
32. Shuvalova E. Infektsionnye bolezni. – M., 2005.
33. Yakovenko N. Paralelni svit. Doslidzhennia z istorii uiavlenn ta idei v Ukraini XVI–XVII st. – K., 2002.
34. Charewiczowa Ł. Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930.

M. Vysotin

Impact of Natural Disasters on the State of Civilian Population of Volyn in 1648's–57's.

Historiographical dimension

Abstract

Dangerous natural disasters always had a strong impact on the society and attracted interest of many scientists. The relevance of the article is determined by scanty investigation of the problem of mutual influences of the famines, epidemics and the societies; in particular, there is a lack of integrated researches on the influence of natural disasters on the population of Volyn during the Khmelnytskyi Uprising, one of the largest military-political crises of the early modern period.

In order to generalize and summarize the existing experience the article analyzes the views on the famine and epidemics on the part of the scientists who investigated their effects on the materials of other military-political disasters, and those ones who examined them in the context of the Khmelnytskyi Uprising. In particular, the article considers the views of Fernand Braudel, Jacques Le Hof, Luciya Harevichova, Boris Filippov, Alla Yastrebytska, Valeriy Smoliy, Valeriy Stepankov, Ivan Krypyakevych, Fedor Shevchenko Alexander Zadneprovski etc.

It is concluded that the majority of works on the history of natural disasters in the period of the Khmelnytskyi Uprising were written on the basis of previously issued documents. Therefore, to obtain a qualitatively new historical knowledge it is necessary to intensify efforts towards maximum increase of the source base regarding famines and epidemics, primarily due to the introduction of previously unpublished materials and new interpretation of the known sources on the basis of new approaches, including interdisciplinary one, which consists in considering of natural disasters both as biological structures and a history object.